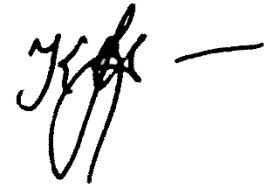

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА
ФРАНКА**

Качмар Святослав Любомирович

УДК: 130.11: 276 (043)

**ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ВІРИ І РОЗУМУ В
СХІДНІЙ ПАТРИСТИЦІ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ І
ЛОГІКО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Львів – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі філософії Національного університету «Львівська Політехніка» Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор,
ПЕТРУШЕНКО Віктор Леонтійович,
Національний університет «Львівська політехніка»,
завідувач кафедри філософії

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор,
ЛІМОНЧЕНКО Віра Володимирівна,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана
Франка, професор кафедри філософії імені професора Валерія
Григоровича Скотного

кандидат філософських наук, доцент,
ДОЙЧИК Максим Вікторович,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені
Василя Стефаника», доцент кафедри філософії
та соціології

Захист відбудеться “01” грудня 2016 р. о 12 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.02 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 301.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано “28” жовтня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. І. Ліщинська-Милян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційного дослідження. Тема співвідношення розуму і віри пронизує всю історію європейської філософії, заторкуючи як питання взаємин між певними людськими здібностями і властивостями, так і питання організації людиною власної життєдіяльності. Увага до бачення цієї проблеми в епоху ранньої християнської Церкви виправдана тим, що саме в ті часи ця проблема набувала надзвичайної гостроти, оскільки визначала перспективи суспільного поступу. За твердженням папи Бенедикта XVI, Отці багато чому ще можуть навчити наших сучасників і нинішніх християн, маючи на увазі в першу чергу проблематику взаємовідношення віри і розуму. Оскільки, за думкою Бенедикта XVI, концепція розуму і нині потребує “розширення”, аби ми могли досліджувати і осягати ті аспекти дійсності, що виходять за рамки чистої емпірії.

Проблема співвідношення віри і розуму в баченні Отців Церкви набуває актуальності також у зв'язку з дискусіями між католиками і протестантами стосовно так званої еллінізації первинного християнського вчення, офілософствування християнської керигми, первинного послання Христа, і закликком, з боку протестантизму, повернутися до первинного християнства.

Дана проблема має й соціально-культурну актуальність в розрізі питання співвідношення християнства з іншими релігіями: особливе значення цієї теми пов'язане з поверненням у XX і XXI ст. суспільного інтересу до релігійності в її пост-секуляризованому варіанті. Для християнства і кожного свідомого християнина виникає потреба відповісти негативним викликам часу, в тому числі, використовуючи й раціональні аргументи з повною свідомістю ролі і меж застосування в цьому питанні розуму.

І нарешті, існує й теоретична актуальність опрацювання окресленої теми. Вітчизняних та російських досліджень історичного місця східної патристики у філософії і богослов'ї є обмаль, не говорячи вже про спеціальні дослідження проблеми співвідношення віри і розуму в працях східних Отців, яких просто, за деякими поодинокими винятками, немає. В той же час на Заході написано дуже багато праць на цю тему. Тож природно виникає потреба в окресленні загальної картини місця східних Отців у постановці та вирішенні проблеми, яку ще називають, за відомим висловом західного християнського апологета Тертуліана, проблемою “Афіни та Єрусалим”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі філософії Національного університету “Львівська політехніка” у рамках комплексної теми наукових досліджень “Зміни становища людини у сучасних цивілізаційних процесах: філософсько-методологічні дослідження” (державний реєстраційний номер: 012 U 000797).

Метою дисертаційного дослідження є висвітлення особливостей постановки та вирішення проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

- на підставі вивчення дослідницької літератури уточнити ступінь наукової розробленості проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці;

- дослідити богословські вчення основних представників східної патристики, виокремивши основні теми їхніх праць, беручи до уваги багатогранність і фрагментарність їх творчості;

- проаналізувати історико-богословський та історико-філософський фон епохи східної патристики;

- тематизувати богословські вчення Отців східної Церкви крізь призму основної теми дисертації: проблеми співвідношення віри та розуму;

- з'ясувати початок та основні напрямки еволюції концептуалізації проблеми співвідношення віри і розуму в працях основних представників східної богословської традиції патристичного періоду;

- показати зв'язок святоотцівських концепцій співвідношення віри та розуму з поглядами на віру та розум в давньогрецькій філософії;

- дослідити практичне втілення ідей щодо співвідношення віри та розуму, наявних в богословських вченнях східних Отців Церкви;

- з'ясувати специфіку бачення проблеми “Афіни та Єрусалим” східною патристикою в порівнянні з західною християнською патристикою та схоластиком.

Об'єктом дослідження є концептуалізація проблеми співвідношення віри та розуму в логіко-структурному та історико-філософському контексті.

Предметом дослідження є постановка та вирішення проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці.

Методи дослідження. Робота базується на методі історизму (для виваженого відтворення ідей Отців Церкви), методі структурно-функціонального аналізу (який передбачає виділення елементів концепцій Отців Церкви та прослідковування їх функціонування), методі логічного аналізу (що дозволяє виділити основні ідеї у вченні Отців східної Церкви) та синтезу (для узагальнення підходів до концептуалізації проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці), герменевтики (який поглиблює концептуалізацію смислових аспектів вчення Отців Церкви), деконструкції (застосування якого в даному випадку полягає в руйнуванні стереотипів розуміння тієї чи іншої ідеї в історії східної патристики) та компаративного аналізу (завдяки якому через порівняння різних позицій досягнуто більшої виразності в розумінні бачення кожним Отцем названої проблеми).

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в даному дослідженні на основі узагальнення дослідницьких підходів в західній (католицькій та протестантській) та східній (православній) традиціях у систематичному вигляді представлено цілісну картину еволюції процесу концептуалізації проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці.

Наукова новизна отриманих результатів конкретизується у таких основних положеннях:

вперше:

– з'ясовано, що провідними тенденціями в еволюції постановки та вирішення проблеми співвідношення віри та розуму в працях основних представників східної патристики постають перехід від неконцептуального (без чітких визначень та окреслень) співвідношення віри та розуму до раціоналістичного і від раціоналістичного – до містичного;

– визначені основні етапи у розвитку теми співвідношенні розуму і віри у ранній східній патристиці, – таких етапів виділено три в залежності від того, які інтелектуальні та реальні підстави покладались в основу трактування такого співвідношення;

– виявлено, що у міркуваннях Василя Великого відбулася зміна у поглядах на співвідношення розуму і віри, що були розвинені його попередниками: віра не є попередником розумових пошуків, а надолужує та довершує їх;

– аргументовано важливість виявляти та враховувати відмінності між теоретичною та практичною сторонами в постановці та вирішенні проблеми співвідношення віри і розуму в східній патристиці: у Григорія Богослова саме практичне втілення вирішення проблеми співвідношення віри та розуму було виразнішим і справило більший вплив на розвиток богослов'я східної Церкви. І навпаки, у Климента Олександрійського саме теоретична складова проблеми була розроблена найгрунтовніше, в той час, як на практиці теорія співвідношення віри та розуму олександрійця не сприяла розвитку ортодоксального богослов'я;

доповнено й уточнено:

– розуміння співвідношення розуму і віри у Максима Сповідника, який, підводячи підсумки міркуванням своїх попередників на цю тему, довів варіативність такого співвідношення та присутність віри на всіх етапах свідомого людського відношення до Бога та дійсності;

– міру присутності ідей та традицій античної філософії у працях основних представників східної патристики та міру залежності останніх від перших;

– критичний аналіз відмінностей східного від західного християнського богослов'я в контексті проблеми співвідношення віри та розуму: християнський Захід, на відміну від Сходу, залишався на позиціях бачення цієї проблеми Климентом Олександрійським, де віра була нижчим ступенем знання, в той час, як східна патристика в особах Григорія Нисського, псевдо-Діонісія Ареопагіта, Максима Сповідника та Григорія Палами пішла шляхом ототожнення віри з найвищим рівнем богопізнання.

Практичне значення отриманих результатів. Положення дисертації можуть бути використані в наш час для ведення активного діалогу між філософією та релігією, між релігією та наукою, а також для оцінки місця сучасного християнства у духовній культурі сучасного європейського суспільства, для осмислення особливостей еволюції постановки та вирішення проблеми “Афіни і Єрусалим” в східній патристиці. Теоретичні положення,

фактичний матеріал і результати цього історико-філософського і структурно-логічного дослідження мають значення як внесок у вивчення історії філософських і богословських понять, відкривають новий теоретичний горизонт для аналізу відмінностей між східним та західним християнськими типами богослов'я, а також між наукою та релігією. Положення роботи можуть слугувати матеріалом для навчальних курсів та спецкурсів, зокрема, таких як “Проблема співвідношення віри та розуму в історії філософії” та “Ставлення ранньої християнської Церкви до античної філософії”.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є інноваційною науковою роботою. Основні положення та висновки наукової роботи містять новизну та одержані автором у результаті комплексної роботи над предметом та об'єктом дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження апробовані автором на наукових семінарах кафедри філософії НУ “Львівська політехніка” і конференціях (Міжнародна наукова конференція “XXV Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського” (м. Львів, 11-12 лютого 2013 р.), Всеукраїнська конференція “Діалектика духовних процесів” (м. Дрогобич, 2009, 2011 рр.), Міжнародна наукова конференція “XXVI Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського” (м. Львів, 10-11 лютого 2014 р.), III Міжнародна наукова конференція молодих науковців «Світоглядно-ціннісні виміри гуманітарного знання та освіти (м. Чернівці, 28-29 жовтня 2010 р.).

Структура та обсяг дисертації. Мета дослідження, його головні завдання та методологічні засади визначили структуру дисертації. Дисертація містить вступ, п'ять розділів, висновки та список використаних джерел. Обсяг основного тексту дисертації – 162 сторінки. Список використаних джерел налічує 250 позицій, серед яких 71 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано його мету та завдання, визначено методологічні засади та наукову новизну положень дисертації, які виносяться на захист, зазначено зв'язок роботи із науковими програмами та планами, окреслено теоретичне та практичне значення роботи, подано дані про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі “Джерельна база та методологія дослідження” досліджено поняття східної патристики, здійснено огляд літератури за темою дисертаційної роботи, проаналізовано методологічні підходи до аналізу проблеми співвідношення віри і розуму в східній патристиці.

У підрозділі 1.1. “Огляд першоджерел та дослідницької літератури” розглянуто поняття східної патристики, історію християнської богословської думки патристичного періоду. З'ясовано, що патристика є певним періодом в

історії християнської думки, коли творили Отці Церкви, тобто великі богослови, вчення яких має задовольняти такі вимоги Церкви як ортодоксальність вчення, святість життя, визнання Церквою.

Основна увага зосереджена на літературі, що використана в цьому дослідженні. На Заході у ХХ ст. виділяються наступні праці з патрології: О. Барденхевера (“Патрологія” та “Історія християнської літератури”), Дж. Тіксерона (“Вступ до патрології”), Йоганна Квастена (“Патрологія”), а також дослідження А. Гарнака (“Історія догматів”) та Е. Жильсона (“Середньовічна філософія”).

Щодо української та російської патристики та патрології особливою слід зазначити працю архієпископа Філарета Гумілевського “Історичне вчення про Отців Церкви”, також працю про специфіку містики східних Отців П. Мініна “Головні напрямки древньо-християнської містики”, а також чи не першу ґрунтовну спробу порівняння східно-християнського богослов'я з західно-християнським О. Бриліантова “Вплив східного богослов'я на західне у працях Іоанна Скота Еріугени”. Варто згадати Г. Флоровського, результатом лекцій якого залишилися два томи з патристики: “Східні Отці IV ст.” і “Візантійські отці V-VIII ст.” Звичайно, важливою книгою також є “Введення в святоотцівське богослов'я” учня паризької православної богословської школи, пресвітера православної Церкви в Америці І. Мейендорфа. Треба додати також і книгу Л. Карсавіна “Святі отці і вчителі Церкви”, а також дві праці архімандрита Кіпріана (Керна) “Золоте століття святоотцівської писемності” та “Патрологія”. Дуже важлива і відома в усьому світі праця В. Лоського “Містичне богослов'я східної Церкви”, яка присвячена розкриттю специфічності православного богослов'я в порівнянні з католицьким. Радянська наука з відомих причин увагу до патристики не приділяла, тут можна згадати лише праці В. Соколова “Середньовічна філософія”, Г. Майорова “Формування середньовічної філософії (латинська патристика)” та В. Бичкова “Візантійська естетика”. Після розпаду Радянського Союзу слід відзначити появу праць російського дослідника В. Лур'є “Історія візантійської філософії. Формативний період” та українського вченого Ю. Чорноморця “Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопагіта до Геннадія Схоларія”.

Також проаналізовано дослідження видатних представників східної патристики, що найбільше доклалися до вирішення проблеми співвідношення віри і розуму, хоча коротко охарактеризовано і позиції Іринія Ліонського, Іонна Златоустого, Макарія Єгипетського та ін.

Аналіз оригінальних праць у дисертації починається розглядом праць перших християнських апологетів: Юстина Мученика і Татіана. Вітчизняними вченими проблема співвідношення віри і розуму в працях Юстина Мученика (філософа) та Татіана науковцями спеціально не досліджувалась, проте, є дві статті, дотичні до теми: У. Головач та В. Жуковського. Існує декілька праць, також дотичних до окресленої теми і в російській науці: М. Приходько, А. Гагінського, Р. Омельчука, І. Кокіна. Найбільше долучилася до цього західна

наука: статтями та монографіями В. Хелемана, Дж. Пірвса, Е. Гудінафа, Л. Барнарда, Е. Озборна та Дж. Алерта.

Над творчою спадщиною Климента Олександрійського і, зокрема, над баченням філософом проблеми віри та розуму працювали на заході такі видатні спеціалісти як Ш. Фреппель, К. Мондесерт, Г. Барді, Е. Озборн, С. Лілла, Р. Толлінгтон та ін. Також слід виділити важливі для даної теми праці вітчизняних та російських дослідників цього періоду східної патристики: І. Сагарди, А. Сидорова, Г. Майорова, В. Соколова, В. Саврея та особливо статті українських та російських авторів за даною тематикою: К. Попова, І. Зайцевої, П. Онуфрійчука, Є. Афонасіна та О. Циба.

Проблему співвідношення віри та розуму в працях Оригена досліджували на Заході Дж. Тріг та В. Фейрвезер. З російських дослідників слід виділити М. Лебедева, В. Дмитрієвського та В. Саврея.

Слід виділити таких вчених як М. Анастос, С. Гільдебранд В. Неганов, А. Карабиков, Д. Бірюков та Д. Лєскін, які найбільше доклалися до дослідження проблеми “Афіни та Єрусалим” у працях Василя Великого.

Над творчою спадщиною святого Григорія Богослова і, зокрема, над баченням ним проблеми віри і розуму, працювали на Заході такі дослідники як Я. Пелікан, К. Білей, Й. Танака, Б. Далей, Ж. Плажне та ін. Також слід виділити важливі для даної теми праці українських та російських дослідників: М. Виноградова, Г. Флоровського, ігумена Іларіона (Алеєва) та П. Бутакова.

Серед дослідників проблеми співвідношення віри та розуму в працях Григорія Нисського слід виділити М. Ларда, М. Канв'ю, В. Фолькера та В. Несмелова.

Проблему “Афіни та Єрусалим” у працях псевдо-Діонісія Ареопагіта досліджували такі вчені як А. Лаут, К. Ролт, Р. Шафер, Дж. Ріст на Заході, українці Ю. Чорноморець, А. Гончарук та росіянин Д. Бірюков.

А. Лаут, Я. Пелікан, А. Ніколз, Г. Бальтазар, Р. Толефсен, Л. фон Танберг, Дж. Лолар на Заході та українець С. Єпіфанович і росіянин В. Петров досліджували проблему співвідношення віри та знання в працях Максима Сповідника.

А. Похілько, К. Цірпаніс, А. Лаут, а також М. Хіммеріх досліджували проблему “Афіни і Єрусалим” в працях Іоанна Дамаскіна.

Над проблемою співвідношення віри та розуму в працях Григорія Палами працювали: І. Мейендорф, В. Лоський, Г. Флоровський, Р. Романідес, Я. Пелікан і ін.

У підрозділі 1.2. “Особливості теоретично-методологічного інструментарію дослідження” йдеться про методи та принципи, використані в праці.

Оскільки специфічна сутність нашого дослідження є історико-філософський аналіз, то доцільним для застосування тут є класичний метод історизму. Метод структурно-функціонального аналізу передбачає виділення елементів концепцій Отців Церкви та прослідковування їх функціонування у предметному полі даної теми. Метод логічного аналізу дозволив виділити

основні ідеї у вченні Отців східної Церкви. А з допомогою методу синтезу узагальнено підходи до концептуалізації проблеми “Афіни та Єрусалим” в східній патристиці і виділено декілька основних течій таких концептуалізацій. Метод герменевтики, зокрема, контекстуальний аналіз, поглиблює розуміння смислових аспектів вчення Отців Церкви. В цьому дослідженні також використані термінологічний аналіз, метод деконструкції та компаративного аналізу.

Специфіка дисертаційної теми вимагає також застосування принципів позаконфесійності та плюралізму, аби забезпечити дослідженню об’єктивність та неупередженість.

У другому розділі дисертаційного дослідження “Неконцептуальне бачення проблеми співвідношення віри і розуму донікейської патристики: апологети Юстин Мученик (філософ) і Татіан” вказано на витoki проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці, а також досліджено підхід перших християнських апологетів до співвідношення віри і розуму, який охарактеризований в дисертації як неконцептуальний.

У підрозділі 2.1. “Юстин Мученик (філософ): все, що коли-небудь було сказано істинного, – християнське” з’ясувано, що в перших апологетів детальніше ніж в їх попередників, мужів апостольських, ап. Павла та біблійних авторів, розроблене бачення проблеми співвідношення віри та розуму. Проте це бачення ще не заслуговує на назву концепції, оскільки у працях, де воно представлено, ще чітко не окреслений зміст понять розуму та віри і не подані усі можливі варіанти розгляду проблеми “Афіни та Єрусалим”.

Юстин Мученик розпочинає усвідомлення даної проблеми в християнській думці, але його підхід до теми, як вже було зауважено, ще доволі поверховий і не набуває концептуальних форм (в працях Юстина відсутні спроби прояснень понять віри та розуму, немає у них й розгляду всіх можливих варіантів конфлікту цих понять в богопізнанні). Апологет не абсолютно відкидає філософію, а, навпаки, вперше християнство називає філософією, таким чином визнаючи між ними певну спільність. Завдяки аргументу хронологічної вторинності греків в порівнянні з іудеями та апеляції до поняття Логосу визначає співвідношення між грецькою філософією та культурою і християнством як відношення між частковою та повною істиною. Саме істинний розум, що пізнає через Одкровення Логосу, а не людський, замкнутий на собі розум, має можливість наблизитися до істини. Юстин активно використовує поняття та ідеї еллінської філософії в своїй філософії та богослов’ї, за що заслуговує неоднозначну оцінку з боку дослідників. Протестантські автори часто саме Юстина вважають родоначальником еллінізації християнства. Доведено, що, теорія богопізнання у святого Юстина може бути однозначно охарактеризована як така, що цілковито ґрунтується на біблійних началах, а його богослов’я і, зокрема, вчення про Логос, не можуть вважатися однозначно інтелектуалістськими, хоча вони і дійсно відчули вплив грецької філософії.

У підрозділі 2.2. “Татіан: християнство, замкнене в собі” наголошено, що на противагу Юстину, інший апологет, Татіан формує менш поширену в історії християнства традицію (найвідомішим представником якої був західний апологет Тертуліан), яка не бажає бачити жодних досягнень грецької філософії. Багато хто з дослідників пише про психологічні особливості апологета: запальність і похмурість, що були причиною такої неприхильності до філософії. Проти філософії греків Татіан, зрештою, використовує ті ж аргументи, що й Юстин: греки запозичили усі ідеї з біблійних джерел. Також, за словами Е.Жильсона, Татіан вперше використовує аргумент протиріччя між грецькими філософами. Але при усьому цьому, важливо зазначити, що Татіан не приймає саме грецьку філософію, а не філософію загалом, бо філософією Татіан називає і, власне, християнство, яке є єдино розумне, а грецькі філософи, за словами Татіана, є зовсім і не філософи. Більше того, Татіан для творення християнської філософії, відкидаючи грецьку мудрість, за загальною думкою дослідників, часто користується останньою, особливо стоїчною думкою (в поглядах на мораль), рідше платонізмом (в ототожненні Бога з буттям), а також деяким ідеями гностицизму (стосовно присутності іскорки божественної могутності в душі людини).

Та його позиція стосовно проблеми співвідношення віри і розуму відрізняється від Юстина лише цим протилежним ставленням до грецької філософії. У всіх інших пунктах Татіан, як учень Юстина, слідує за своїм вчителем. Він так само як і Юстин говорить про християнство як про філософію, так само робить спробу побудувати цю філософію, активно використовуючи засоби грецької мудрості.

У третьому розділі “Раціоналістична концепція співвідношення віри і розуму східної донікейської патристики: Климент Олександрійський і Ориген” з’ясовано, що в олександрійській школі християнського богослов’я вперше здійснюється концептуалізація проблеми співвідношення віри та розуму.

У підрозділі 3.1. “Климент Олександрійський: сходження від віри до гнозису” доведено, що автором першої концептуалізації проблеми співвідношення віри і розуму є Климент Олександрійський. У дисертації докладно розглядаються праці К. Попова, О. Циба та Е. Озборна, які відзначаються особливою увагою до даної тематики і достатньою самостійністю в її аналізі.

У дисертації наголошено на тому, що основним пафосом творчості Климента була спроба обґрунтування принципової необхідності як віри, так і знання в християнському богопізнанні. Ці два поняття філософ розумів як такі, що не можуть існувати одне без одного не тільки у богопізнанні, але взагалі у всякому справжньому пізнанні. При чому, віра в Климента завжди ототожнювалася з актом розуму, тому в творчості християнського філософа мова йде саме про проблему співвідношення віри і знання, а не віри і розуму, як у переважній більшості християнських богословів. Для Климента завдяки самій тільки вірі можливе спасіння. Віра не допускає розвитку з допомогою

чогось іншого, оскільки вона не передбачає потреби в доказах, бо саме поняття вірити означає погодження з чимось, що не вимагає доведення. Але віра може саморозвиватися в гнозисі, християнському знанні.

Необхідність віри для будь-якого пізнання, стверджує Климент, полягає у слабкості пізнавальних сил людини. Шляхом споглядання зовнішньої природи і людського духу людина може отримати надто тьмяні уявлення про Бога. Окрім того, знання не може бути раціонально доведеним, оскільки перші його принципи не піддаються ніякому поясненню, тільки завдяки вірі можна прийти до осягнення початку всіх речей.

З іншого боку, Климент обґрунтовує можливість віри в богопізнанні властивостями душі людини. Відчуття істини, прагнення до неї знаходяться в нашій душі. Погоджуючись з її прагненнями, ми схоплюємо істину, передбачаємо її без доказів, а це, за Климентом, і є вірою. Таким чином олександрієць протиставляє своє розуміння віри, яка є певною властивістю людської душі, еретично-гностичному розумінню віри як зовнішнього підкорення авторитету. У дисертації констатовано, що для Климента кожне пізнання в силу слабкості наших гносеологічних здатностей починається з віри, що є апіорним передзнанням істини, душевною здатністю сприйняти божественну істину, своєрідним знанням без довгих розмірковувань.

Дослідники творчої спадщини олександрійця вважають, що всі ці характеристики віри по-суті відповідають поняттю інтуїтивного пізнання, в християнському дусі переосмисленого Климентом на основі досягнень грецької філософії.

Тож між вірою та знанням, стверджує Климент, існує відмінність не за сутністю, а за ступенем – віра потенційно включає в себе гнозис, процес здобуття гнозису полягає у розсудковому і умоглядному розвитку істин віри.

У підрозділі 3.2 “Оріген: перша систематизація богослов’я і філософська алегоризація Біблії” з’ясовано, що концепції співвідношення віри та розуму Климента дотримується і його учень Оріген. Проте, загалом дотримуючись апостольського правила віри, там, де в християнстві ще не виробилась Церковна позиція, де, за словами Орігена, ми маємо шукати відповіді на питання власним розумом, християнський богослов відходить від ортодоксії, накликаючи на себе анафему Церкви.

Для загальної характеристики позиції Орігена щодо розвитку християнського світобачення у дисертації використані праці О.Петухова, І.Мейендорфа, А.Гарнака, В.Соловйова, які одноставні у тому, що Оріген продемонстрував неправильне ставлення до святого Писання, Церковних переказів і грецької філософії.

Саме тому існувала потреба ревізії теорії богопізнання іншими поколіннями християнських богословів. Так, за А.Гарнаком, перш за все потрібно було витворити концепцію ортодоксального методу тлумачення текстів Біблії, аби уникнути подальших спроб надмірної алегоризації святого Писання, маніпулюючи таким чином принципом співвідношення віри і знання, оскільки в Церкві не існувало надійного методу інтерпретації святого Письма і

до кінця не був розроблений критерій буквального, морального і алегоричного тлумачення Біблії.

В дослідницькій літературі, що аналізує праці Орігена, містяться прямо протилежні твердження стосовно того, як бачення Орігеном проблеми співвідношення віри та знання вплинуло на його неортодоксальність. За словами Г. Майорова, Оріген не зумів дотриматися принципу співвідношення віри та знання, виробленого його вчителем Климентом Олександрійським. За твердженням В. Дмитрієвського, сам принцип співвідношення віри та розуму Климента був причиною відходу Орігена, що дотримувався його, від ортодоксії. Дисертант вважає позицію Майорова ближчою до власної позиції.

У четвертому розділі “Зародження містичної концепції співвідношення віри і розуму: великі каппадокійці” увага зосереджена на аналізі ідей та тверджень каппадокійських Отців Церкви у питанні про співвідношення розуму і віри. На відміну від Климента Олександрійського, який найгрунтовніше серед християнських письменників ранньої Церкви вирішував проблему співвідношення віри та знання, каппадокійці ставлять і вирішують окреслену проблему не так широко та в іншому термінологічному полі, де поняття віри має ширше, ніж у Климента, смислове наповнення. Їх бачення проблеми “Афіни та Єрусалим” названо в дисертаційній праці містичною концепцією співвідношення віри та розуму.

У підрозділі 4.1. “Василь Великий: зміна концепції Климента Олександрійського” доведено, що каппадокієць робить значний внесок в очищення християнського вчення від впливу еллінської філософії на християнське богослов'я. Ця заслуга Отця залишається навіть попри розходження теорії і практики використання логічної і філософської аргументації в богослов'ї, пов'язаного з відсутністю в святого Василя зацікавлення створити цілісну і струнку теорію богопізнання і тим, що він не відмежовував потребу використання філософської аргументації для захисту біблійних інтуїцій від асиміляції чужорідних християнству грецьких ідей в церковне богослов'я і не визнавав власних запозичень з античної мудрості.

На думку дисертанта, Василь робить перший внесок до вироблення нової в порівнянні з Климентом та Орігеном традиції в баченні співвідношення віри та розуму в святоотцівському богослов'ї східного християнства. На відміну від Климента та Орігена, Василь говорить про віру як продовження богопізнання там, де розум вже не здатний пізнавати, себто, перевертає концепцію олександрійців з ніг на голову. Згодом це бачення Василя в наступних поколіннях східно-християнського богослов'я буде продовжувати розвиватися. Серед дослідницької літератури з творчої спадщини Василя нам не вдалося знайти зауваження цієї зміни в працях Отця, зміна ця, проте, помічена дослідниками вже в працях наступних каппадокійських Отців – у Григорія Богослова та Григорія Нисського. Все ж, як видно, саме у Василя Великого вперше зустрічається трансформація олександрійської концепції.

Існують кардинально протилежні погляди на проблему запозичення Василем досягнень грецької філософії. Такий розподіл у думках спостерігається між багатьма вченими і найчастіше залежить від конфесійної приналежності окремого дослідника – католицькі і православні науковці здебільшого звертають увагу перш за все на бібліоцентричність творчості каппадокійця і неохочість використання Василем філософії у своїй творчості, протестанти та релігійні скептики твердять, що каппадокійський Отець дуже активно використовує грецьку філософію.

У підрозділі 4.2. “Григорій Богослов: віра як довершення нашого розуму” з’ясовано, що на відміну від Климента Олександрійського, який найгрунтовніше серед християнської письменників ранньої Церкви вирішував проблему співвідношення віри та розуму, святий Григорій Богослов, концепція вирішення проблеми “віри і розуму” якого має багато спільного з концепцією “віри і знання” Климента, ставить і вирішує окреслену проблему в іншому термінологічному полі, де поняття віри має ширше, ніж у Климента, смислове наповнення.

Як і у Василя Великого і на відміну від Климента Олександрійського, поняття віри в Григорія не ототожнюється з актом. Для олександрійців і святого Григорія спільним є баченням обмеженості природного, дискурсивного розуму, якому відводиться основна роль в природному богослов’ї і службова роль в теоретичній полеміці з ересю (що характерно в цілому східній патристиці); і, відтак, висока оцінка ролі науки в богослов’ї. Подальше ж пізнання Бога, за ними, здійснюється в площині Одкровення. Відмінністю ж між вирішенням проблеми “Афіни і Єрусалим” в олександрійців та у Григорія є те, що поняття віри в олександрійській традиції ототожнюється з актом розуму, що приймає божественність Христа, а процес розкриття цього акту в богословську концепцію належить до компетенції знання (“християнського гнозису”), тому віра для олександрійців є нижчою від знання. А у святого Григорія поняття віри не протиставляється поняттю процесу і знання, – “віра є довершенням нашого розуму”, – вона присутня на кожному кроці богопізнання.

Окрім того, у святого Григорія, на відміну від олександрійця, чіткіше проговорена можливість спасіння однією вірою і відсутність необхідності заняттями науковим богослов’ям, при загальній високій його оцінці.

У підрозділі 4.3. “Григорій Нисський: віра як вінець богопізнання” доведено, що найбільш новаторською концепцією проблеми співвідношення віри та розуму серед кападокійців стала концепція Григорія Нисського. У дисертації показано, що Григорій усуває віру зі сфери гадки і розміщує її у верхній частині ноетичної сфери, над знанням. І цю відмінність Григорій пояснює онтологічною відірваністю безконечного Бога Христа від кінцевої людини. Віра в Григорія навіть, твердить Лард, може забезпечити контакт з Божою сутністю, і Нисський каже про це, звертаючись до авторитету ап. Павла: в “Посланні до Євреїв” апостол говорить про бачення того, що не можна побачити і прямо твердить, що лише вірою можна досягнути Божу

сутність. Б. Потье підсумовує вчення Григорія таким чином, що воно полягає в тому, що знання, яке не осягає того, хто Бог є, приводить нас до Його енергій, а віра, торкається Бога, такого яким Він є.

Згідно з В. Фолькером, коли Григорій говорить про віру в такій піднесеній манері, він відходить від олександрійської традиції, яка врешті-решт витісняла віру знаннями.

У п'ятому розділі **“Утвердження містичної концепції співвідношення віри і розуму: Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Максим Сповідник, Іоанн Дамаскін та Григорій Палама”** йдеться про проблему співвідношення віри і розуму в останньому періоді східної патристики. Також тут розглянуто вплив вирішення зазначеної проблеми на формування української культури.

У підрозділі **5.1. “Псевдо-Діонісій: радикальний апофатизм та досвід зустрічі з Богом”** з'ясовано, що Псевдо-Діонісій у вирішенні проблеми співвідношення віри та розуму продовжує розробляти ту ж богословську теорію, що і його попередник Григорій Нисський, визнаючи віру засобом єднання з Богом. Окрім того, Псевдо-Діонісій вперше протиставляє поняттю розуму поняття досвіду, поняття, якому судилось відіграти значну роль в історії східно-християнського богослов'я. Існує всього лиш два місця в Ареопагітиках, де знаходиться це слово, де видно, що віра асоціюється з останнім етапом богопізнання, з екстазом і досвідним єднанням з Богом. Як вже зазначено, такий підхід до розуміння віри закладається ще Василем Великим на противагу баченню цієї проблеми в богословських працях олександрійців.

Підґрунтя для містичної частини богопізнання візантійський богослов знаходить у Писанні. Сам Христос, за твердженням автора Ареопагітського корпусу, надавав богодійні таїнства з допомогою образу трапези. Звісно ж, традиція екстатичного єднання з Богом існувала і у неоплатонізмі. Але в Ареопагітиках у теорії екстазу існує суттєва відмінність від неоплатоніків. На відміну від бачення єднання через ерос і екстаз з Богом у Плотіна, для Псевдо-Діонісія Бог навзаєм проявляє любов до людини.

Вчені спрямовують свою критику на дві протилежні тенденції в працях невідомого автора: з одного боку, офілософствування християнської доктрин, а з іншого, містифікації її. Так, дослідник Чорноморець вважає, що вчення Ареопагітик є багато в чому філософсько-платонічним. З іншого боку, такі вчені як Лаут застерігають від магічного клерикалізму в працях Ареопагіта.

У підрозділі **5.2. “Максим Сповідник: утвердження містичної концепції співвідношення віри та розуму”** йдеться про те, що Максим сповідник продовжує традицію, розпочату Григорієм Нисським. За візантійським богословом, існує три сходинки богопізнання (і такий поділ існує в працях багатьох Отців Церкви): 1) дисципліна пристрастей; 2) споглядання логосів; 3) богослов'я або богословська містагогія чи екстаз. Максим ставить віру на вершину богопізнання, ототожнюючи з нею поняття досвіду. Хоча є місця, де богослов говорить про віру в сенсі первинної інтуїції

і початку богопізнання, ця традиція названа в цій дисертаційній праці містичною традицією співвідношення віри та розуму.

Максим використовує ідею сім'яного Логоса, характерного для усієї східної патристики, і відносить його однаково як до діяльності патріархів, так й до вчень грецьких філософів, проте останні впали, на відміну від перших, за візантійцем, в оману чуттєвості. Тому Максим загалом негативно ставився до еллінської мудрості. Християнська ж філософія або богослов'я, що є для Максима синонімами, для нього є любов'ю до Бога, і досліджує природу та Писання. Часто християнський богослов звертає увагу на, за його словами, помилки грецьких філософів. Для прикладу, він зауважує, що вони хибно думають, ніби Бог опікується не усіма людьми. Також Максим вважає неістинним те споглядання, до якого, за його словами, вдаються немудрі, які йменуються у еллінів мудрецами, хоча, правда, не вказує причину цієї неістинності. Віра ж, на думку Максима, за зауваженням Л. Танберга, потрібна на початку, в середині і в кінці шляху богопізнання, оскільки людина повинна завжди починати з віри, не маючи прямого знання про Бога. Таке розуміння віри відсилає нас до неоплатонічної традиції, хоча, звісно, його можна зустріти і у Священному Писанні. В неоплатонізмі Ямвліха та Прокла існувала сприйнята від Халдейських оракулів тріада “віра, істина, любов”. Віра, за Проклом, дає теургічну силу, яка краща за всяке людське благочестя і науку; і незреченно єднає богів, демонів і блаженні душі з Благом. При цьому, Прокл спеціально відділяє віру, яка йде попереду знання, від тої, що йде за нею, від віри божественної, яку він закликає не вважати тотожною омані, що відноситься до чуттєвості. Такою була, як пише В. Петров, візантійська традиція, до якої торкнувся і Максим Сповідник

У підрозділі 5.3. “Іоанн Дамаскін: повернення до перших каппадокійців” доведено, що позиція Іоанна Дамаскіна в питанні співвідношення віри та розуму практично не відрізняється від позиції двох перших каппадокійських Отців: Василя Великого та Григорія Богослова. Важливо, що Іоанн не розвиває містичне розуміння віри, розпочате Григорієм Нисським, а залишається на позиціях двох інших каппадокійців; й загалом містичний елемент в його теорії богопізнання не проявляється.

Богопізнання для святого Отця є головною ціллю життя (в руслі Отців Церкви він пише, що немає нічого кращого ніж пізнання. Але, за Іоанном, людина не може знати Бога, бо, за ап. Іоанном, Бога ніхто ніде не бачив. Проте, не знаючи Його, як каже Е. Лаут, знаємо про Нього. Бог, за словами святого Отця, не залишив нас у повному невіданні. Бо знання того, що Бог існує, Ним природним чином посіяно у всіх нас. Саме творіння, і його безперервне тривання, і управління ним сповіщають про велич Божественної Природи. І відповідно тій мірі, в якій ми можемо осягати, Він відкрив знання про Себе: перш за все через закон і пророків, а потім і через Єдинородного Сина Свого, Господа і Бога, і Спасителя нашого Ісуса Христа.

Все ж самого розуму недостатньо для повноцінного богопізнання. Бо якщо хто-небудь стане розглядати, на думку Дамаскіна, яким чином Бог і

заради чого привів все з небуття в буття, і захоче досягнути це за допомогою природних міркувань, то він не досягне успіху. Бо це знання, на погляд Отця, душевне і бісівське. Якщо ж той, хто керується вірою, візьме до уваги, що Божество – блага, і всемогутнє, і справжнє, і мудре, і праведне, то він знайде все зрозумілим. Бо поза вірою, за Дамаскіном, врятуватися неможливо, тому що все, і людське, і духовне, ґрунтується на вірі. Таким чином, це концепція, дуже схожа на концепції Василя Великого та Григорія Богослова. Віра в цих концепціях потрібна на кожному кроці богопізнання, проте не йдеться про особливий містичний статус віри, завдяки якій могла б здійснюватись єдність з Богом.

У підрозділі 5.4. “Григорій Палама: зустріч богослов’я східної патристики з візантійським гуманізмом та латинською схоластиком” йдеться про те, що Григорій Палама у вирішенні проблеми співвідношення віри та розуму розвиваючи містичну концепцію віри, розпочату Григорієм Нисським і акцентуючи увагу на понятті досвіду для увиразнення безпосередності та містичності християнського богопізнання, в дебатах з Варлаамом підкреслив специфічність концепції християнського пізнання та постановки і вирішення проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці. У цих дебатах позиція Палами перемогла. Безпосереднім наслідком цієї перемоги було обмеження лінії раціонального гуманізму у Візантії. Паламістські суперечки, за словами О. Васільєва, надали остаточну перевагу строгому православ’ю взагалі і чернечому ідеалу зокрема, хоча паламізм і не повністю витіснив гуманізм з історії Візантії. Собор в Константинополі засудив у 1341 р. Варлаама і визнав перемогу Палами.

В суперечці зі своїми противниками Палама слідував за грецькими Отцями Церкви і лише увиразнив їх вчення, зокрема і головну теорію богопізнання. Як справедливо твердить Мейендорф, розбіжність між учасниками спору належить до області ґносеології: чи можливо для людини безпосереднє сприйняття Бога? Чи існує достовірне і безпосереднє пізнання, відмінне від чуттєвого? Варлаам твердив, що можливість споглядання Бога існує тільки через споглядання творіння. Палама ж доводив, що якщо богопізнання є простою секулярною освіченістю, то чого тоді стосуються слова Матвія з його Євангеліє про Бога, що заховав деякі речі від мудрих і розсудливих і відкрив для дітей, чи ап. Павла про те, що мудрість віку цього згасьбили. Палама та його послідовники XIV ст. у суперечці зі схоластиками та раціоналізмом наголошували на тому, за словами митрополита П. Язігі, що засобом осягнення Бога є не розум і філософія, а очищення серця і аскетичне життя.

На прикладі праць Палами увиразнюється головна відмінність між християнським Сходом та Заходом. Ця відмінність полягає в особливому акценті на досвіді в процесі богопізнання в богослов’ї східної патристики. Східними отцями поступово розвивалася ідея того, що найвищим пізнанням Бога може бути лише позадискурсивне Його осягнення в так званому містичному досвіді, у невисловимому екстатичному єднанні з Ним і

богоспількуванні, у вірі. На Заході ж до ідеї містичного осягнення Бога богослови не дійшли. Звичайно, на Заході були містичні течії богослов'я, але вони були відірвані від схоластичної теології і набагато менш впливовими в порівнянні з нею.

У підрозділі 5.5. “Східно-патристичні теорії співвідношення віри та розуму в історії української культури та їх місце в самоідентифікації традиційного православного богослов'я” розглянуто патристичні мотиви, що відобразилися в теоріях богопізнання в історії української думки. Виділено при цьому такі найбільш яскраві постаті як Климент Смолятич, митрополит Іларіон, Іван Вишенський та Григорій Сковорода. Ці мотиви простежуються вже в такій типовій рисі української ментальності як недостатній розвиток абстрактно-спекулятивного, замкненого на собі філософського умозріння. Через це в історії української культури логіко-технічна філософська освіченість, вишуканий “гносеологізм”, категоріальна системотворчість, як твердить дослідник історії української філософії В. Горський, не пускають глибокого коріння. Тут виробляється своєрідний тип філософування, що вирізняється не об'єктом (ним завжди є всезагальне), а суб'єктом пізнання. “Любо-мудр”-філософ, на думку дослідника, виступає у цьому сенсі як цілісний суб'єкт. Він мислить себе як факт всередині буття. Не обмежуючись осмисленням всезагального як об'єктивно-безособової дійсності, він переживає його як власну долю. До філософських висновків він приходять через пошук особистого сенсу життя. Саме тому в українській культурі складається філософія, домінуючу тенденцію якої утворює екзистенціально-антропологічна редукція філософського знання.

З'ясовано, як проблема співвідношення віри та розуму в баченні Отців східної Церкви у протиставленні до західного богослов'я впливала на самоідентифікацію традиційної православної думки. Врешті зупинено увагу на зацікавленості нашою темою в сучасні Україні на прикладі дебатів двох київських філософів: А. Баумейстера та Ю. Чорноморця, дійшовши до висновку про те, що на сьогоднішній день фактично відсутній конфесійно-незаангажований порівняльний аналіз нюансів теорії богопізнання в богослов'ї східного та західного християнства. Аналіз з ретельною звіркою текстів та підключенням історично-соціальної компаративістики, починаючи патристикою і закінчуючи середньовіччям. Залишається тільки висловити сподівання на появу такого аналізу. Наша праця далека від вирішення цієї проблеми, але дослідження, зроблене тут, може слугувати одним з кроків для глибшого розуміння її.

ВИСНОВКИ

Результати дисертаційної роботи резюмуються у таких положеннях:

1) Уточнено ступінь наукової розробленості проблеми співвідношення віри і розуму в східній патристиці. Вітчизняних та російських досліджень історичного місця східної патристики у філософії і богослов'ї є обмаль, не говорячи вже про спеціальні дослідження проблеми співвідношення віри і розуму в працях східних Отців, яких просто, за деякими поодинокими винятками, немає. В той же час на Заході написано дуже багато праць на цю тему.

2) Показано, що для розуміння витоків постановки та вирішення проблеми співвідношення віри та розуму сам зміст Біблії сприяв створенню Отцями філософської доктрини. Однак філософія – це мислення в поняттях, а не в образах, і притому мислення систематичне і доказове, чого в Біблії не містилося, тому на основі Біблії Отцями була сконструйована філософія і концептуалізовано бачення проблеми.

3) Доведено, що в перших апологетів детальніше, ніж в їх попередників, мужів апостольських розроблене бачення проблеми співвідношення віри та розуму. Проте це бачення ще не заслуговує на назву концепції. Так, зокрема, Юстин говорить про два розуми, один з яких, є підстави вважати, спрямований на пізнання Бога через пряме Одкровення від Бога, а інший – на пізнання Бога через творіння. Пізнання Бога через творіння, за Юстином та іншими апологетами, було доступним і нехристиянам, тому, зокрема, і грецькі філософи були близькими до пізнання істини. На противагу Юстину, інший апологет, Татіан формує менш поширену в історії християнства традицію (найвідомішим представником якої був західний апологет Тертуліан), яка не бажає бачити жодних досягнень грецької філософії. Попри різне ставлення до грецької мудрості, дослідники зазначають, що усі апологети християнство називають “нашою” філософією, таким чином визнаючи між ними певну спільність і так чи інакше залежачи від грецької мудрості у своєму богослов'ї. До цих пір точаться суперечки про те, чи під цим впливом апологетами було збережено оригінальність Христової звістки, чи не перетворили перші християнські богослови цю звістку у філософське світобачення. Провівши аналіз позицій дослідників цієї теми, наголошено, що так однозначно про це говорити не можна.

4) Показано, що в олександрійській школі християнського богослов'я вперше зустрічається концептуалізація проблеми співвідношення віри та розуму. Її розробляє Климент Олександрійський. Для нього віра є початком богопізнання, вона є своєрідною релігійною інтуїцією, передзнанням Бога, що існує в душі людини. Вона, за Климентом, є розумовим актом. Розумовий ж процес, розмірковування над істинами віри, вдосконалення у вірі олександрієць називає знанням, християнським гнозисом. При чому, наголошує Климент, існують два види християн: ті, яким достатньо простої віри і ті, які лише нею не задовольняються і розвивають віру у гнозис. Як ті,

так і інші, зауважує олександрієць, однаково спасуться. Таку концепцію співвідношення віри та розуму названо дисертантом раціоналістичною в силу того, що поняття віри ототожнюється в працях Климента з актом розуму.

5) З'ясовано, що концепції співвідношення віри та розуму Климента дотримується і його учень Оріген. Проте, загалом дотримуючись апостольського правила віри, там, де в християнстві ще не виробилась церковна позиція, де, за словами Орігена, ми маємо шукати відповіді на питання власним розумом, християнський богослов відходить від ортодоксії, накликаючи на себе анафему Церкви.

6) Доведено, що на відміну від Климента Олександрійського, який найгрунтовніше серед християнської письменників ранньої Церкви вирішував проблему співвідношення віри та розуму, каппадокійські Отці Церкви ставлять і вирішують окреслену проблему не так обширно та в іншому термінологічному полі, де поняття віри має ширше, ніж у Климента, смислове наповнення. Доведено, що, попри розходження теорії і практики використання логічної і філософської аргументації в богослов'ї каппадокійців, вони роблять значний внесок в очищення християнського вчення від впливу еллінської філософії на християнське богослов'я. Каппадокійці найбільше спричинилися до ортодоксального вирішення проблеми троїчності Бога, на практиці втілюючи християнську концепцію співвідношення віри і розуму, зберігаючи баланс між буквою і духом святого Писання, там де це не зуміли зробити Климент Олександрійський і Оріген.

7) З'ясовано, що серед каппадокійців найбільш новаторською стала концепція проблеми співвідношення віри та розуму Григорія Нисського. Якщо для Климента Олександрійського та Орігена віра головно мала місце лише на початку богопізнання, а далі в цей процес вступало знання; й таку концепцію названо дисертантом раціоналістичною; то вже у перших каппадокійців (Василя Великого та Григорія Богослова) віра та розум співпрацюють на усіх рівнях богопізнання, а в працях Нисського бачимо продовження традиції каппадокійців, проте, вперше віра у нього чітко асоціюється з засобом єдності з Богом, що є останнім шаблоном богопізнання і де вже не має місця розуму. Таке бачення проблеми "Афіни і Єрусалим" названо містичною концепцією співвідношення віри та розуму.

8) Доведено, що як псевдо-Діонісій, так і Максим Сповідник та Григорій Палама у вирішенні проблеми співвідношення віри та розуму йдуть у тому ж руслі, що і їх попередник Григорій Нисський, визнаючи віру засобом єднання з Богом. Окрім того, псевдо-Діонісій вперше протиставляє поняттю розуму поняття досвіду, поняття, якому судилось відіграти значну роль в історії східно-християнського богослов'я. Першою стадією пізнання Бога, за Діонісієм, є антропоморфізація Бога (так зване катафатичне богослов'я чи осмислення Бога в позитивних термінах), далі спіритуалізація цього образу Бога через поступове відкинення усіх матеріальних ознак (це так звана апофатична стадія богопізнання або, латиною, *via negativa*), а пройшовши

апофатичне пізнання, твердить псевдо-Діонісій, Бог може бути доступним людині поза пізнанням в досвіді чи переживанні.

9) Наголошено, що позиція Іоанна Дамаскіна в питанні співвідношення віри та розуму практично не відрізняється від позиції двох перших каппадокійських Отців: Василя Великого та Григорія Богослова. Показовим є той момент, що Іоанн не розвиває містичне розуміння віри, розпочате Григорієм Нисським, а залишається на позиціях двох інших каппадокійців; й загалом містичний елемент в його теорії богопізнання практично відсутній.

10) З'ясовано, що Григорій Палама у вирішенні проблеми співвідношення віри та розуму, розвиваючи містичну концепцію віри, розпочату Григорієм Нисським і акцентуючи увагу на понятті досвіду для увиразнення безпосередності та містичності християнського богопізнання, в дебатах з Варлаамом підкреслив специфічність концепції християнського пізнання та постановки і вирішення проблеми співвідношення віри та розуму в східній патристиці.

11) Показано, що, як видно з цих дебатів, західна та східна християнська думка пішли дещо іншими шляхами. Звичайно, паламістські суперечки стосувалися смислових розходжень не тільки між православ'ям та католицизмом, але і візантійською схоластиком та гуманізмом. З цього стає одразу зрозумілим, що головна відмінність між християнським Сходом та Заходом була та ж сама, що і між православ'ям та візантійською схоластиком й гуманізмом. І ця відмінність полягає в особливому акценті на досвіді в процесі богопізнання в богослов'ї східної патристики. На Сході богословська думка поступово розвивалася до усвідомлення того, що найвищим пізнанням Бога може бути лише позадискурсивне Його осягнення в так званому містичному досвіді, у невисловимому екстатичному єднанні з Ним і богоспілкуванні, у вірі. На Заході ж, хоч і було розуміння того, що пізнати Бога повністю дискурсивно і навіть інтуїтивно неможливо, проте до ідеї містичного осягнення Бога богослови не дійшли. Звичайно, на Заході були містичні течії богослов'я, але вони були відірвані від схоластичної теології і набагато менш впливовими в порівнянні з нею. Саме в такому розумінні досвіду, на нашу думку, як містичного єднання з Богом і богоспілкування у вірі слід говорити про головну відмінність в теорії богопізнання між православним та католицьким богослов'ям. Головною ознакою східної патристики стало поняття досвіду. Західна теологія, в силу відсутності в її побудовах містичної складової богопізнання, виробила бачення, що віра потрібна лише тимчасово і є нижчим ступенем знання, на кшталт концепції Климента Олександрійського.

12) Розглянуто патристичні мотиви, що відобразилися в теоріях богопізнання в історії української думки, виділено при цьому, такі найбільш яскраві постаті як Климент Смолятич, митрополит Іларіон, Іван Вишенський та Григорій Сковорода. З'ясовано, як проблема співвідношення віри та розуму

в баченні Отців східної Церкви у протиставлені до західного богослов'я впливала на самоідентифікацію традиційної православної думки загалом.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

у наукових фахових виданнях:

1. Качмар С. Л. Проблема співвідношення віри та розуму в працях Григорія Богослова / Качмар С. Л. // Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ. Філософія. – Дрогобич. 2014. – С. 112-128
2. Качмар С. Л. Парадигмальні риси розв'язання проблеми співвідношення віри та розуму у східній донікейській патристиці / Качмар С. Л. // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук.праць. Вип. 665-666. Філософія – Чернівці. 2013. – С. 204-209
3. Качмар С. Л. Місце Юстина філософа (мученика) у постановці та вирішенні проблеми співвідношення віри та розуму / Качмар С. Л. // Вісник Національного університету “Львівська Політехніка”. – № 750. – 2013. – С. 74-80.
4. Качмар С. Л. Проблема співвідношення віри та розуму в ученні Климента Олександрійського / Качмар С. Л. // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Вип. 17. – Івано-Франківськ. – 2013. – С. 102-108.
5. Качмар С. Л. Понятіе логоса в самоідентифікації православної російської мысли / Качмар С. Л. // European Applied Sciences. – № 12. 2014. – С. 95-100

в інших наукових виданнях:

- Качмар С. Л. Вчитель віри у працях Климента Олександрійського / Качмар С. Л. // «XXV Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько–Варшавської філософської школи К. Твардовського. – Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2013. – С. 43-44
- Качмар С. Л. Молитва та імператив / Качмар С. Л. // «XXIV Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько–Варшавської філософської школи К. Твардовського.– Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2012. – С. 266-268
- Качмар С. Л. Платонізм з погляду християнства / Качмар С. Л. // Діалектика духовних процесів: всеукраїнська конференції студентів – філософів та молодих науковців: тези допов. – Дрогобич, 2009. – С. 73-74
- Качмар С. Л. Філософія та релігія: спроба співставлення / Качмар С. Л. // Діалектика духовних процесів: всеукраїнська конференції студентів – філософів та молодих науковців: тези допов. – Дрогобич, 2011. – С. 27-29
- Качмар С. Л. Філософська та релігійна парадигми: точки лотику / Качмар С. Л. // Матеріали до III міжнародної конференції молодих науковців. – Чернівці, 2010. – С. 290-292

АНОТАЦІЯ

Качмар С. Л. Проблема співвідношення віри і розуму в східній патристиці: історико-філософський і логіко-структурний аналіз. - На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 історія філософії. Львівський національний університет імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України, Львів, 2016.

У дисертації досліджується проблема співвідношення віри і розуму в східній патристиці. З'ясовано, що в перших апологетів детальніше, ніж в їх попередників розроблена проблема співвідношення віри та розуму. Хоча їх бачення проблеми ще не можна назвати концепцією. В олександрійській школі християнського богослов'я вперше зустрічається концептуалізація проблеми співвідношення віри та розуму. Її розробляє Климент Олександрійський. Для нього віра є початком богопізнання, вона є своєрідною релігійною інтуїцією, передзнанням Бога, що існує в душі людини. Вона, за Климентом, є розумовим актом. Розумовий ж процес, розмірковування над істинами віри, вдосконалення у вірі олександрієць називає знанням, християнським гнозисом. Таку концепцію співвідношення віри та розуму названо дисертантом раціоналістичною в силу того, що поняття віри ототожнюється в працях Климента з актом розуму. Серед каппадокійських Отців Церкви найбільш новаторською стала концепція проблеми співвідношення віри та розуму Григорія Нисського. Якщо для Климента Олександрійського та Орігена віра головню мала місце лише на початку богопізнання, а далі в цей процес вступало знання; й таку концепцію в дисертаційній праці названо раціоналістичною; то вже у перших каппадокійців (Василя Великого та Григорія Богослова) віра та розум співпрацюють на усіх рівнях богопізнання, а в працях Нисського видно продовження традиції каппадокійців, проте, вперше віра у нього чітко асоціюється з засобом єдності з Богом, що є останнім щаблем богопізнання і де вже немає місця розуму. Таке бачення проблеми "Афіни і Єрусалим" названо дисертантом містичною концепцією співвідношення віри та розуму. Псевдо-Діонісій, Максим Сповідник та Григорій Палама у вирішенні проблеми співвідношення віри та розуму йдуть у тому ж руслі, що і їх попередник Григорій Нисський, визнаючи віру засобом єднання з Богом.

Таким чином у результаті критичного аналізу проблеми запропоновано класифікувати періоди розвитку постановки та вирішення проблеми співвідношення віри і розуму як неконцептуальний, раціоналістичний та містичний.

Ключові слова: віра, розум, патристика, богопізнання, богослов'я, пізнання, апологетика, філософія, Одкровення, християнство.

АННОТАЦИЯ

Качмар С. Л. Проблема соотношения веры и разума в восточной патристике: историко-философский и логико-структурный анализ. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.05 история философии. Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Министерство образования и науки Украины, Львов, 2016.

В диссертации исследуется проблема соотношения веры и разума в восточной патристике. Показано, что в первых апологетов подробнее, чем в их предшественников, разработана проблема соотношения веры и разума. Однако это видение еще не заслуживает название концепции. Следует отметить, что большинство апологетов, кроме Татиана, не полностью отвергают философию, а, наоборот, впервые христианство называют философией, таким образом признавая между ними определенную общность.

В александрийской школе христианского богословия впервые встречается концептуализация проблемы соотношения веры и разума. Ее разрабатывает Климент Александрийский. Для него вера есть началом богопознания, она является своеобразной религиозной интуицией, предзнанием Бога и существует в душе человека. Она, по Клименту, является умственным актом. Умственный же процесс, размышления над истинами веры, совершенствование в вере александриец называет знанием, христианским гнозисом. Такую концепцию соотношения веры и разума названо диссертантом рационалистической в силу того, что понятие веры отождествляется в трудах Климента с актом ума. Ориген же, в общем следуя апостольским правилам веры и признавая концепцию Климента, там, где в христианстве еще не выработалась Церковная позиция, где, по словам Оригена, мы должны искать ответы на вопросы собственным умом, отходит от ортодоксии.

Среди каппадокийских Отцов наиболее новаторской стала концепция проблемы соотношения веры и разума Григория Нисского. Если для Климента Александрийского и Оригена вера в основном имела место лишь в начале богопознания, а дальше в этот процесс вступало знания; и такую концепцию названо диссертантом рационалистической; то уже в первых каппадокийцев (Василия Великого и Григория Богослова) вера и разум сотрудничают на всех уровнях богопознания, а в трудах Нисского видно продолжение традиции каппадокийцев, однако, впервые вера в него четко ассоциируется со средством единства с Богом, что является последней ступенью богопознания и где уже нет места разуму. Такое видение проблемы "Афины и Иерусалим" названо диссертантом мистической концепцией соотношения веры и разума. Псевдо-Дионисий, Максим Исповедник и Григорий Палама в решении проблемы соотношения веры и разума идут в том же направлении, что и их предшественник Григорий Нисский, признавая веру средством единения с

Богом. Псевдо-Дионисий впервые противопоставляет понятию ума понятие опыта, понятие, которому суждено сыграть значительную роль в истории восточно-христианского богословия.

На примере работ Паламы хорошо видно главное отличие между христианским Востоком и Западом. Это отличие заключается в особом акценте на опыте в процессе богопознания в богословии восточной патристики. Восточными отцами постепенно развивалась идея того, что высшим познанием Бога может быть только недискурсивное Его постижения в так называемом мистическом опыте, в экстатическом единении с Ним и богообщении, в вере. На Западе же к идее мистического постижения Бога богословы не дошли. Конечно, на Западе были мистические течения богословия, но они были оторваны от схоластической теологии и гораздо менее влиятельными по сравнению с ней.

Таким образом в результате критического анализа проблемы предложено классифицировать периоды развития постановки и решения проблемы соотношения веры и разума как неконцептуальный, рационалистический и мистический.

Ключевые слова: вера, разум, патристика, богопознания, богословие, познания, апологетика, философия, откровение, христианство.

SUMMARY

Kachmar S. The problem of the correlation between faith and reason in eastern patrystics: historical-philosophical and logical-structural analysis. - The manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Philosophy in specialty 09.00.05 history of philosophy. Ivan Franko National University of Lviv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2016.

In the thesis the problem of the relationship between faith and reason proved to be more developed by the first apologists than their predecessors, the apostles men. However, this vision is not worthy of the name of concept. In the Alexandrian school of the Christian theology we first meet the conceptualization of the relationship between faith and reason. It is developed by Clement of Alexandria. For him, faith is the beginning of knowledge of God, it is a kind of religious intuition, knowledge in advance of God that exists in a human soul. It is, after Clement, a mental act. On the other hand, mental process of reflection on the truths of faith, the improvement in the faith is called knowledge, Christian gnosis. This concept of the relationship between faith and reason is called rationalistic due to the fact that the concept of faith is identified in the writings of Clement as a mental act.

Among the Cappadocian Fathers the most innovative concept of the relationship between faith and reason was that of Gregory of Nyssa. While after Clement of Alexandria and Origen faith primarily took place only at the beginning of the knowledge of God, and then it was knowledge that set in; and this concept is

called rationalistic; then in the first Cappadocians (Basil the Great and Gregory the Theologian) faith and reason cooperate at all the levels of the knowledge of God, in the works of Gregory of Nyssa a continuation of the tradition of Cappadocians is seen, but first faith after him is clearly associated with means of communion with God, which is the last stage of the knowledge of God and where there is no place of reason. This vision of the problem "Athens and Jerusalem" we called mystical conception of the relationship between faith and reason.

Pseudo-Dionysius, Maximus the Confessor and Gregory Palamas in the solving of the problem of the relationship between faith and reason are in the same vein as their predecessor Gregory of Nyssa recognizing faith as the means of union with God.

Therefore as a result of the critical analysis of the problem it is proposed to classify the periods of the formulation and solution of the relationship between faith and reason in eastern patristics as nonconceptual, rationalistic and mystic.

Keywords: faith, reason, patristics, knowledge, God, theology, apologetics, philosophy, revelation, Christianity.